[जीवोत्पत्तिवादनिरासः]

86. **एकं ब्रह्मैव नित्यं तदितरदखिलं तत्र जन्मादिभागि-**
त्याम्नातं तेन जीवोऽप्यचिदिव जनिमानित्यनध्येतृचोद्यम् ।
तन्नित्यत्वं तु (हि) साङ्गश्रुतिशतपठितं सृष्टिवादः पुनः स्यात्
देहादिद्वारतोऽस्येत्यवहितमनसामाविरस्त्यैकरस्यम् ॥ १६ ॥

विषये । 'औपनिषदम्' इत्यत्रोपनिषत्पदं ब्रह्मविद्यायां मुख्यम्, तत्प्रतिपादके शब्दे त्वौपचारिकमिति सर्वसंमतम् । ब्रह्मणश्शास्त्रैकवेद्यत्वं समनन्तरसरे विचार्यते । अन्ततः व्याख्यापरंपरावलम्बनं कियदित्यपि जिज्ञासुभिर्जनैः गाढं चिन्तनीयम् ॥

मुधाग्रहो वा न्यूनस्स्यात् गाढं चिन्तयतां मुहुः । करणत्रयशुद्धिश्च स्यात्सर्वार्थस्य साधिका ॥
हैतुकैर्दूषिते ब्रह्मपरिणामे कुयुक्तिभिः । तन्निराकरणार्थं तु तैस्तैर्वादाः प्रवर्तिताः ॥
सर्वे ते वैदिकतमाः महामेधाविनस्तथा । तेष्वाद्य **उद्योतकरः** ततस्स्याच्च **कुमारिलः** ॥
ततो **मण्डनमिश्रश्च** ततश्चाचार्य**शङ्करः** । ततश्च **भास्करः** पश्चात् **न्यायाचार्य**स्ततः परम् ॥
प्रकाशान्तो यादवश्च लक्ष्मणार्यस्ततः परम् । एवं बौद्धनिरासाय त्वेभिर्यत्नो महान् कृतः ॥
न्यायसिद्धान्तमार्गेण ब्रह्मणस्तु निमित्तताम् । आलम्ब्य तु कृतो यत्नो **नव्यवेदान्तिभि**स्ततः ॥
एवं बहुविधान्वादान् दृष्ट्वा बंभ्रम्यतां नृणाम् । मानमत्र तटस्थाःस्युः कियद्वा केन साधितम् ॥
त्यक्त्वाभिमानं चिन्त्येरन्, स्पष्टं सत्यं भवेत्तदा । श्रीमद्रामानुजेनैवं सन्मार्गे रक्षिते पुनः ॥
वैतण्डिकेन कालुष्यं नीते, भाग्यवशाद्भुवः । **हयास्यरूपिणाऽऽचार्यैः** मार्गो निष्कण्टकीकृतः ॥ १५ ॥

प्राचीनपरिणामाद्वैत्येकदेशिनः **ब्रह्मदत्तस्य** (स.सि) पक्षमनूद्य निराकरोति—**एकमित्यादिना** । **ब्रह्म एकमेव नित्यम्, तदितरत्**=तद्भिन्नम् **अखिलम्**=चेतनाचेतनादिकं सर्वम् **तत्र**=तस्मिन् ब्रह्मण्येव **जन्मादिभाक्**=जन्मस्थितिलयभाक् भवति । **इति आम्नातम्**=श्रुत्यैवाभिहितम् । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इति । अचिन्मिश्रितानि चेतनानि भूतशब्देनाभिधाय, तेषां ब्रह्मणस्सकाशादुत्पत्त्यादिरभिधीयते । **तेन**=एवं श्रुत्यैवाभिधानेन **जीवोऽपि**=चेतनोऽपि **अचिदिव**=अचित्पदार्थवदेव **जनिमान्**=उत्पत्तिमानेव, न तु नित्यः । एतेन 'प्रजापतिः प्रजा असृजत' (य.सं.3-1-2) 'जीवान् व्यससर्ज' (महा.1-1) इत्यादिश्रुतयः स्वरसा भवन्ति । न चैवं कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गः; संसारस्यानादित्वेन, बीजाङ्कुरवत् कर्मप्रवाहस्याप्यनादित्वेन परिहारात् । आसृष्टेराप्रलयमेकस्यैवावस्थानात् सुखादिव्यवस्थोपपत्तिः । प्रथमप्रवृत्तिस्तु प्रकृत्यैव भवति, पश्वादीनामिव । न हि पश्वादयो बुद्धिपूर्वकं प्रवर्तन्ते । 'पुरुषे त्वेवाविस्तराम्' इत्यादिश्रुतिर्द्रष्टव्या ॥

तदेतद्दूषयति—**इत्यनध्येतृचोद्यमिति** । वेदैकदेशदर्शनजन्योऽयं वादः । न हि स्वाध्यायविधिरेकदेशाध्ययनं विधत्ते । संपूर्णसाङ्गवेदाध्ययने, नैवमुच्येतेत्याशयः । तदेतदाह—**तन्नित्यत्वमित्यादि** । **हि**=

यस्मात्, प्रसिद्धिसूचको वा 'हिः' । **तन्नित्यत्वम्**=चेतनानां नित्यत्वम् **साङ्गश्रुतिशतपठितम्**—अङ्गशब्देन स्मृतीतिहासपुराणादीनि ग्राह्याणि । 'न जायते म्रियते वा' 'नित्यो नित्यानाम्' इत्यादयः **श्रुतयः**। 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयम्' इत्यादयः **स्मृतयः** । उत्पत्तिरपि श्रुत्यैवाभिधीयते । कथं तस्य परित्यागः? इत्यत्र—**अस्य**=जीवस्य **सृष्टिवादः पुनः**=सृष्टिवादस्तु **देहादिद्वारतः**=जीवानां देहस्यानित्यत्वेन, देहस्य सृष्ट्या, जीवस्यापि सृष्टिः औपचारिकी । आदिपदेन संस्कारविशेषः, ज्ञानविकासश्च गृह्येते । उपनयन-संस्कारेण द्विजशब्दव्यवहारविषयो भवति जीवः । एवं ज्ञानवैशद्येनापि तस्य तृतीय(ज्ञान)जन्मव्यवहारोऽपि भवति । अतः जीवाः नित्या एव । अत्र '**अण्ड-कीट-भ्रमर**' न्यायो ग्राह्यः । प्रथममण्डः, ततः कीटः ततो भ्रमरश्च भवति ॥

ननु जीवानामुत्पत्तिरपि श्रुतिसिद्धैव । अतः एतदेव मुख्यमङ्गीक्रियताम् । नित्यत्वश्रुतिः, 'वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्' इति वायोर्नित्यत्वप्रतिपादकश्रुतिवत्, चिरकालस्थायित्वापेक्षया गौणी भवतु । न च कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गः; कर्मसिद्धान्ते अव्यवस्थाया दर्शनेन, अनवस्थायाश्चानिवार्यत्वेन च जीवनित्यत्वा-ङ्गीकारेऽपि दोषोऽपरिहार्य एव । दृश्यते किल साधवोऽपि बहवः बहुधा क्लिश्यन्ति; महापातकिनोऽपि बहवः अत्यन्तसुखिनो दृश्यन्ते । अतः कर्मसिद्धान्तोऽप्यविचारितरमणीयः । एवं जीवनित्यत्वाङ्गीकारमात्रेण दोषपरिहारादर्शनात् सन्तु जीवा अनित्याः । कर्मणामतिविचित्रत्वेन, अतिगहनत्वादनन्तत्वाच्चास्माभिरनवगमेऽपि व्यवस्था वर्तेतैवेति चेत्, एवमेवास्मदनवगतनीत्यैव, नूतनजीवानामुत्पत्त्या वा संसारव्यवस्था भवतु, मास्तु नाम जीवनित्यत्वम् । नच पक्षद्वयस्यापि श्रुतिसिद्धत्वे, अनित्यत्वपक्ष एवाश्रयणीय इति कथं निर्णय इति वाच्यम्; नित्यत्वमेवाश्रयणीयमिति वा कथं निर्णयः? प्रत्युत एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानभक्तानां भवतां वेदान्तिनाम् जीवानित्यत्वपक्ष एवास्ति विनिगमकमित्यत्राह—**इत्यवहितमनसाम्** इत्यादि । **इति**=उक्तक्रमानु-सरणेनैव **ऐकरस्यम्** विरुद्धयोः श्रुत्योः एकरसता=एकाभिप्रायकता **अवहितमनसाम्**=सावधानचित्तानाम् पूर्वग्रहग्राहागृहीतानाम् **आविरस्ति**=स्वयमेव स्फुरेत् ॥

अयं भावः—आत्मनः नित्यत्वे युक्तयः समनन्तरश्लोके प्रतिपाद्यन्ते । श्रुतिः किमभिप्रेत्यैवं वक्तीत्येतदेवात्र विचार्यम् । जीवस्योत्पत्तिप्रतिपादिकास्तु श्रुतयः अतिविरलाः 'प्रजापतिः प्रजा असृजत' 'तोयेन जीवान् व्यससर्ज भूम्याम्' इत्याद्याः । इदं द्वयमपि न सृष्टिप्रकरणस्थम् । एतदपेक्षया उत्पत्तिनिषेधिन्यो बह्व्यः 'न जायते म्रियते' 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मा' 'न हन्यते हन्यमाने शरीरे' 'वेदाविनाशिनम्' इत्याद्याः । साक्षादेव नित्यत्ववादिन्यः—'नित्यो नित्यानाम्' 'नित्यः शाश्वतोऽयम्' इत्याद्याः । 'प्रजा'शब्दे, प्रकर्षेण जायन्त इति प्रजा इति खलु व्युत्पत्तिः । तेन प्रतिक्षणमुत्पत्तिप्रतिपादनात् तेन शब्देन जीवग्रहणं न युक्तम् । 'तोयेन' 'भूम्याम्' इति पदद्वयेनैव सृष्टेः बहुकालानन्तरत्वं स्पष्टं प्रतीयते । अतस्तत्रोक्तमौपाधिकं भवितुमर्हति । अतश्चान्यथासिद्धैरेतादृशवाक्यैः न जीवात्मन उत्पत्तिः प्रतिपत्तुं शक्या । कृतहानाकृताभ्यागम-प्रसङ्गश्च जागरूक एव । अतः अनित्यत्वप्रतिपादकानां च वाक्यानामन्यार्थत्वं स्पष्टम् । अतः आत्मनाम् नित्यत्वमेव श्रुतिस्वरससिद्धम् ॥

यच्चोक्तं कर्मसिद्धान्त अव्यवस्था दृश्यत इति, तत् कर्मसिद्धान्तस्यातिगहनत्वमावेदयति । एवं गहनत्वे तत्र क्रियमाणा आपादनादयस्तस्य गहनतामेव पोषयेयुः, अथवाऽऽक्षेप्तुरल्पप्रज्ञताम् । ईश्वरविषयेऽपि सन्त्येवैतादृशा आक्षेपाः । तावता नेश्वरवादो दण्डसर्पमारणवन्नाद्यापि नाशितः । एतदेवालं एतादृशविषयाणां चिरञ्जीवित्वे । अधिकं तु तत्तत्समये ॥

ननु 'विज्ञानघन एव एतेभ्यो भूतेभ्यस्समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति' (बृ.4-2-12) इति विज्ञानात्मनो जीवस्योत्पत्तिर्नाशश्च कण्ठत एवोच्यते । न चेदं पूर्वपक्षवर्णनपरम्; उत्तरत्र निराकरणादर्शनात् । प्रत्युत तद्वाक्यं श्रुत्वा 'अत्रैव मा भगवानमूमुहत्' इति पृष्टवत्यै मैत्रेय्यै 'न वा अरे अहं मोहं ब्रवीमि, अलं वा अरे इदं विज्ञानाय' इति याज्ञवल्क्येन दृढीक्रियते विज्ञानात्मनो नाशः उत्पत्तिश्च । विज्ञानात्मा तु जीव इति संप्रतिपन्नमेवेति, चेत्—जीव एव विज्ञानात्मा इति न, भूतात्मापि विज्ञानात्मैव । यतो ज्ञानात्मन एवैते विकासरूपा भूतात्मादयः । निरूपितं चैतत्पूर्वमेव (श्लो.2) । कोयं भूतात्मा? देवयोनिजविशेषो वा, यः 'भूतोऽमी देवयोनयः' इत्यादावुच्यते? न भेतव्यम् । नात्र स उक्तः । किन्तु 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय' इत्युक्तः देहात्मैव भूतात्मा चार्वाकमतसंमतः । **चार्वाकमतं** खलु खण्ड्यते वैदिकैरिति चेत्, देह एव आत्मेति तु खण्ड्यते, न तु देहे अभिव्यक्तः आनखेभ्यः आलोमभ्यश्च पूर्णः प्रतीयमान आत्मा । किं न दृष्टं महात्मनामादिमस्य मनोर्वचनम्? 'योऽस्यात्मनः कारयिता क्षेत्रज्ञं तं प्रचक्षते । यः करोति तु कर्माणि भूतात्मानं विदुर्बुधाः । जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः ॥' (म.स्मृ.12-12) इति भूतात्मानं जीवात्मानं च प्रत्येकं वदतीदं वचनम् । अयं तु भूतात्मा तदा तदाभिव्यज्यते, लीयते च । एतमधिकृत्यैवोक्तम् 'न प्रेत्य संज्ञास्तीति' इत्यपि । अतः जीवात्मा नित्यः श्रुतिसंमतः ॥

ननु कोऽयं जीवसंज्ञोऽन्तरात्मा? महानयं प्रश्नः; उत्तरं तु न सुलभम् । यतोऽमुमधिकृत्यैवाद्यापि विवदन्त एव मनीषिणोऽपि । अमुमेवाभिप्रेत्य 'श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित्' इत्याहुर्महामनीषिणः । आत्मा नाम कश्चनाखण्डः पदार्थ एव नास्तीति **नैरात्म्यवादिनो** बौद्धाः । तेष्वपि, सर्वव्यवहारहेतुः जगन्मूलभूतः कश्चन धातुः अनिर्वचनीय एवेति **माध्यमिकाः** । स एव विज्ञानाख्यः क्षणिकः धातुः रूपविज्ञानवेदना-संज्ञासंस्कारात्मकसङ्घातभावमापन्नः आत्मेतीतरैः **योगाचारादिभिः** व्यवह्रियते । अतश्च स्कन्धपञ्चकात्मको जीव **इतीतरे बौद्धाः** । बोधात्मको जीवः संकोचविकासवांश्चेति **जैनाः** । चैतन्यस्वरूपः, अहंकाररूपान्तःकरणवशात् 'अहम्' इत्यभिमानविषयः अकर्ता, भोक्ता, पुरुषपदवाच्यः आत्मेति **सांख्याः, योगाश्च** । **चैतन्याश्रयः**, कर्ता, भोक्ता, अहमर्थश्चात्मेति **नैयायिकाः** । अहमर्थातिरिक्तः निर्धर्मकः, कर्तृत्वादिरहितः, नित्यशुद्धबुद्ध-मुक्तस्वभाव आत्मेति **ब्रह्मविवर्तवादिनः** । स्वतः अपरिच्छिन्नोऽपि जीवः आणवकार्मणमायेयमलवाच्येन पाशेन मायापर्यायेण बद्धः अणुः, कर्मपरवशःक्लेशाननुभवति । आणवमलम् अणुत्वापादकम्, कार्मणमलं कर्मवश्यत्वापादकम्, मायेयमलं किञ्चिद्ज्ञत्वापादकम् । मलत्रयनिवृत्तौ अणुत्वकर्मवश्यत्वकिञ्चिद्ज्ञत्वानां निवृत्त्या स्वातन्त्र्यविभुत्वसर्वज्ञत्वानामाविर्भावेन पतिपदवाच्येन शिवेन समो भवति जीवः । अतश्च पशुत्वनिवृत्तिपूर्वकशिवत्वप्राप्तिरेव मुक्तिरिति **पाशुपताः** ॥ आत्माऽतिसूक्ष्मत्वादणुः ज्ञानस्वरूपः ज्ञानाद्या-

[जीवानामनित्यत्वेऽनुपपत्तयः]

87. **स्थैर्यं चेन्नाभ्युपेतं भवभृति न भवेदैहिकार्थप्रवृत्तिः**
देहान्तत्वे तु धर्म्ये पथि निरुपधिका विश्ववृतिर्न सिध्येत्।
आकल्पस्थायिपक्षे कृतमफलतया मुक्तिमार्गोपदेशैः
आमोक्षस्थायितायां श्रुतिरनभिमुखी पूरुषार्थे चतुर्थे ॥ १७ ॥

श्रयोऽहमर्थश्चेति **सविशेषाद्वैतवादिनः सिद्धान्तिनः** । एवं बहुधा विकल्पसहो दुरूह एव स इत्येव वस्तुतत्त्वम् । अथापि साधनोपयोगि यावद् ज्ञातुं शक्यम्, तावदेव पर्याप्तमिति ब्रह्मसूत्रेषु स निरूपितः ॥

यद्यपि 'अह'मर्थ एवात्मा, तस्यानहमर्थत्वे सर्वैहिकामुष्मिकव्यवहारविलयप्रसङ्गस्योक्तत्वात् । अथापि इदानीं शुद्धः अहंबुद्धौ न भासते । किन्तु भूतसूक्ष्मपदवाच्यसूक्ष्माचिन्मिश्र एव सः अहंबुद्धावद्य सर्वेषां विषयः । एतद्दृष्ट्यैव स्कन्धपञ्चकात्मको जीव इति वादोऽपि प्रवृत्तः । परन्तु 'अहम्' इति प्रत्यक्त्वानुभवस्य विषयस्तु शुद्धो जीव एव, स तु अद्याचिन्मिश्रोऽपि योगिनां परिशुद्धं तत्स्वरूपं तुरीयावस्थायां भासते । मुक्त्यवस्थायां तु अचिद्वियुक्तमेव तस्य स्वरूपम् 'अहं'प्रतीतिविषयस्सदा भवेत् । प्रत्यक्त्वस्यैवाहंत्वरूपत्वात् तस्य कदाप्यनपायात् । परमात्मनोऽपि 'हन्ताऽहम्' इति अहमित्येवानुभवः । अतः अहमर्थ एवात्मा । स च ज्ञानस्वरूपः ज्ञानाद्याश्रयश्च । अत एव स्वयंप्रकाशः । अतिसूक्ष्मदुरूहपरिमाणः, परमात्मनः शरीरभूतः, ज्ञानाश्रयः जीव इति **सिद्धान्तः** । तत्त्वस्यैवंत्वेऽपि यावन्मुक्ति सूक्ष्माचित्संबन्धस्यावर्जनीयतया तद्विशिष्टवेषेणोत्पत्तिरेव स्वरसेति चेत्, इष्टापत्तिः, औपाधिकोत्पत्तेरदोषत्वात् । **ब्रह्मदत्तेन** तु विपरीतमुच्यत इति तदुक्तं न प्रामाणिकमिति तत्रैव (श्लो.16) प्रदर्शितम् ॥ १६ ॥

जीवानित्यत्ववादिनां चतुरःपक्षान् चतुर्भिःपादैर्निराकरोति—**स्थैर्यं चेदित्यादि**। विज्ञानात्मवादिनो बौद्धाः आत्मनः प्रतिक्षणं प्रवाहरूपेणानुवृत्तं प्रवाहतो नित्यं वदन्ति । तन्मते—**भवभृति**=जीवात्मनि **स्थैर्यम्**=स्वरूपतः स्थिरत्वम् **अभ्युपेतं न चेत्**=यदि नाङ्गीकृतं **ऐहिकार्थप्रवृत्तिः**=इहलोकसंबन्धिफलायापि प्रवृत्तिः न स्यात् । अद्य कर्तुरात्मनः नाशात् । वासनासंक्रमादीनामसंभवस्य पूर्व(जड.29)मेव निराकृतत्वात् । **देहात्मवादेऽपि** उपचयापचयादिभिः देहस्य भेदादिदं दूषणं समानम् ॥

इन्द्रियप्राणमनोविज्ञानात्मवादिभिः आदेहपातं तेषां सत्त्वाङ्गीकारात् उक्तदोषाभावेऽपि—**देहान्तत्वे तु** देहनाशपर्यन्तमेकस्याङ्गीकारेणोक्तदोषाभावेऽपि, **धर्म्ये पथि**=धार्मिकमार्गे **निरुपधिका**=निरातङ्का **विश्ववृत्तिः**=जगतः पारलौकिकी प्रवृत्तिः **न सिद्ध्येत्**। 'विफला विश्ववृत्तिर्नो न दुःखैकफलापि वा' (कुसु.1-8) इत्ययं पक्षः उदयनाचार्यैः विस्तरेण दूषितः । तत्रत्यभिज्ञापनार्थमत्रापि 'विश्ववृत्ति'पदमुपात्तम् । सर्वेषामपि सहजा दृश्यते पारलौकिकी प्रवृत्तिः । आत्मा देहपातानन्तरं यदि नानुवर्तेत, कथमेषां प्रवृत्तेस्संभवः? न हि ते सर्वेऽपि भ्रान्ताः । नापि विफले कश्चित् विवेकी प्रवर्तेत । अतः पारलौकिकः आत्मा अङ्गीकार्यः ॥

अस्तु तर्हि आत्मा आप्रलयावस्थायी; पारलौकिकव्यवहाराणां तावतैवोपपत्तेः इतिचेत्—**आकल्पस्थायिपक्षे**—**कल्पः**=प्रलयः—'संवर्तः प्रलयःकल्पः' इत्यमरः । आप्रलयं जीवः अनुवर्तत

इति पक्षेऽपि **अफलतया**=फलरहितत्वेन **मुक्तिमार्गोपदेशैः कृतम्**='अलम्' इत्यर्थे 'कृतम्' इति। 'युगपर्याप्तयोः कृतम्' इति कोशः। पर्याप्तम्=अलम्। मोक्षोपदेशस्य फलाभावात्, 'अलं श्रमेण' इतिवत् प्रयोगः। न च प्रलयस्यातिविलम्बितत्वेन, तावद्विलम्वासहनयाद्यैव मे मुक्तिर्भवत्वितीच्छया इदानीमेव साधनानुष्ठानस्य संभवात् सफलः मोक्षमार्गोपदेश इति वाच्यम्; प्रलयस्य सर्वनाशरूपत्वेन,'आप्रलयं जीवो वर्तते' इत्यस्य जीवनाश एव मोक्ष इति पर्यवसानात्, इदानीमेव तदर्थप्रवृत्तिरित्यस्य स्वनाशार्थमिदानीमेव प्रवृत्तिरित्यर्थकतया मोक्षार्थप्रवृत्तेः सर्वथाऽसंभवः। ननु प्रलयस्य बहुकालानन्तरभावित्वात् तदानीमात्मनाशेऽपि मोक्षस्येदानीमेव प्राप्तुं शक्यत्वे तावत्कालं संसारक्लेशनिवृत्त्या मोक्षार्थप्रवृत्तिर्युज्यत इति चेन्न—मोक्षस्य वैराग्यादिपूर्वकं कष्टसाध्यत्वेन, विद्यमानस्य सुखस्य त्यागे प्रवृत्तेरसंभवान्मोक्षोपायोपदेशो व्यर्थ एव स्यात्॥

प्रलयकाले जीवो न नश्यति, किन्तु अहमर्थनाशपर्यन्तं वर्तते। स एव मोक्ष इति चेत्—**आमोक्षस्थायितायां चतुर्थे पुरुषार्थे** एतादृशे मोक्षरूपे पुरुषार्थे—**श्रुतिः अनभिमुखी**=प्रतिकूला वर्तते। 'स स्वराड् भवति' 'एतत्साम गायन्नास्ते' इत्यादिना अहमर्थनाशस्य निराकरणात्। न च अहमर्थो नाम अन्तःकरणम्। तस्य नाशेऽपि तदवच्छिन्नं यच्चैतन्यम्, तन्मात्रं शिष्यत एवेति चेत्, अत्राप्युत्तरमुक्तमेव—'मयि नष्टेऽपि मत्तोऽन्या काचित् ज्ञप्तिरवस्थिता। इति तत्प्राप्तये यत्नः कस्यापि न भविष्यति' (श्री.भा.1-1-1) इति। अन्तःकरणमेव हि अहमर्थः, न तु चैतन्यम्। 'अहं मुक्तः स्याम्' इतीच्छया स्वस्य मुक्त्यर्थं खलु प्रवर्तते सर्वोऽपि। तत्राहमर्थनाशश्चेन्मोक्षः, स्वभिन्नस्य चैतन्यस्य मोक्षश्च स्वनाशेन। अतो मोक्षार्थप्रवृत्तिः स्वस्य कथं स्यात्। न च पुत्रस्य सुखार्थं माता सर्वं त्यजतीति लोके दृश्यते किलेति वाच्यम्; 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति, आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति' (बृ.4-4-5) इत्यत्र आत्मनः=स्वस्य (पत्न्याः) कामायैव प्रियो भवतीत्येव भवद्भिः व्याख्यानेन, स्वसंबन्धज्ञानस्यैव प्रीतिहेतुत्वात्। तत्र यदि कश्चित् 'स्व'पदार्थ एव न स्यात्, तदा, प्रीतिरपि न स्यात्॥

ननु स्वपुत्रस्य श्रेयसे माता बहुविधान् क्लेशाननुभवति। स्वसुखाभावेऽपि स्वीयसुखाय त्यागदर्शनात् कथमिदमिति चेत्, असूक्ष्मज्ञो भवान्। तत्रापि स्वस्य सुखार्थमेव माता कष्टं सहते, स्वपुत्रत्वात्तस्य न ह्यन्यपुत्रार्थं त्यागिनी सा। अतोऽन्ते स्वसुखमेव प्रवर्तकम्। यद्यपि यः कश्चिदविवेकी स्वीयार्थं स्वप्राणानपि त्यजेत्, परन्तु तत्रापि स्वीयत्वज्ञानमेव प्रवर्तकम्। अतश्च ऐहिकामुष्मिकसर्वव्यवहारस्याप्यहमर्थ एव परमाधारभूतः। अतः अहमर्थविनाशः अपुरुषार्थपर्यवसाय्येव॥

ननु 'महाभूतान्यहङ्कारः'(गी.7-4) इत्यत्राहङ्कारस्य प्रकृतिविकाररूपताया भगवतैवाभिधानेन तस्य हेयत्वसिद्ध्या मुक्तौ तस्यानुवृत्तिः कथमिति चेत्; **अहङ्कारः** अन्यः **अहमर्थश्चान्यः**। प्राकृतानां जनानां प्राकृताहङ्कारतत्त्ववशादहंप्रतीतिविषयत्वेऽपि ज्ञानिनामपि अहमिति व्यवहारदर्शनात्, प्रत्युत परमात्मनोऽपि 'हन्ताहम्' इत्यहंप्रतीतेः सत्त्वेन, आत्मनोऽहमर्थत्वानपायात्। ननु परमात्मानोऽहन्त्वमपि मायिकमेवेति चेत्, तदेतदग्रे (नायक.4) विस्तरेण विचार्यते। न च भूमविद्यान्ते 'अथातोऽहङ्कारादेशः' 'अथात आत्मादेशः' इति पृथग्व्यहारात्, आत्मनोऽहमर्थत्वं नास्तीति शङ्क्यम्; भूम्नः, अहमर्थस्य, आत्मनश्च सर्वात्मत्वमुप-

दिश्यते । भूम्नः, आत्मनश्च मध्ये अहमर्थस्योपदेशः । प्रथमं प्रकृतभूमविद्याविषयम्, अन्त आत्मानं च सर्वात्मकमुपदिश्य मध्येऽहंकारादेशस्याभिधानात् भूम्नः, अहमर्थस्य, आत्मनश्चाभेदबोधनार्थमेव तथाभिधानम् । अन्यथात्मनो भूमातिरिक्तत्वमेव स्यात् । अतस्त्रयाणामप्यभेद एव । कक्ष्याभेददृष्ट्या; विचित्रानुभवदृष्ट्या वा पृथगुपदेशः । अहंत्वमन्यत्, अहंपदार्थत्वं चान्यदित्यसकृदुक्तं(श्लो.7) न विस्मर्तव्यम् ॥

ननु! आत्मनोऽहमर्थत्वं सर्वथा नास्तीति न ब्रूमः, 'न चायमेकान्तेनाविषयः, अहं प्रत्ययविषयत्वात्' इति ह्याचार्याः । अतोऽहंपदार्थत्वमन्यत्, अहमर्थत्वं चान्यदित्येव युक्तम् । अन्यथात्मनः प्रत्यक्त्वभानमेव न स्यात् । प्रत्यक्त्वमेवाहन्त्वम्, अहमर्थत्वं च । प्रत्यक्त्वमेव हि स्वप्रकाशत्वम् । अहमर्थानात्मवादस्याप्येतावत्येव तात्पर्यम् । 'अहं' शब्दप्रयोगस्यासार्वदिकत्वात् । अत एव छान्दोग्ये तत्प्रकरणे श्रीशङ्कराचार्यैरपि 'अथातः अहङ्कारादेशः' इत्यादिव्याख्याप्रकरणे 'अहङ्कारेण देहादिसंघातोऽप्यादिश्यतेऽविवेकिभिरित्यतस्तदाशङ्का मा भूदित्यर्थं अनन्तरं आत्मादेशः आत्मनैव केवलेन सत्स्वरूपेण शुद्धेनादिश्यते' इति भाषितम् । अत्र 'देहादिसंघातोऽपि' इत्यपिशब्देन उत्तरत्र 'अविवेकिभिः' इतिशब्देन च, अविवेकिनाम् देहादिसंघातः अहंप्रतीतिविषयः, विवेकिनां तु संघातातिरिक्त एव अहंप्रतीतिविषय इति स्पष्टमुक्तम् । अतोऽहमर्थनाशो न मोक्षः, अहमर्थस्य चैतन्यस्यानुवर्तनात् । अत एव न जीवनाशोऽपवर्गः । अत्र कं दोषं पश्यसि त्वम्? इति चेत् अहो! आगतोऽसि मदीयमेव राजमार्गम् । 'प्रत्यगर्थस्य परमात्मनि पर्यवसानात्' इति हि श्रीमद्भाष्यम् (1-3-8) देहादारभ्य परमात्मपर्यन्तं 'अहं'प्रतीतिर्व्याप्नोति । सर्वत्रापि प्रत्यक्चैतन्यमेवाहमर्थः । अतश्च प्रत्यक्त्वरूपमहमर्थत्वं न कदाप्यपगच्छतीत्येव तत्त्वम् । अधिकमग्रे (नायक.4) ॥

तथा च अहमर्थः अन्यः, अहङ्कारश्चान्यः, अहं पदार्थश्चान्यः । अहमर्थो नाम प्रत्यगर्थः, 'अहम्'इति प्रतीतिप्रयोजकः । अहङ्कारस्तु 'अहम्' इति प्रत्यक्त्वाभिमर्शहेतुभूतं तथाव्यवहारोपयोगि तत्त्वान्तरं प्रकृतिपरिणामविशेषरूपम् । एतदपि न सर्वात्मना हेयम्; गर्वापरपर्यायस्याहंकारस्य, 'अहम्' 'मम' इत्याद्यभिमानादिरूपस्यैव च हेयत्वम् । अहंपदार्थस्तु 'अहम्' इतिशब्दप्रयोगकालिकः । येन केनापि प्रकारेण हेयत्वं तु विद्याया अपि 'ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः' इति श्रूयत एव । कथमित्यादिकमग्रे (श्लो.33) भविष्यति ॥

ननु भगवता भाष्यकारेणास्य श्रुतेरन्यथाव्याख्यतत्वात्तद्विरुद्धमिदमिति चेत्—

स्मराम्यहं भोः । सकलं तदुक्तं त्वत्तोऽपि सम्यक् तदनुग्रहेण ।
विचारयामश्च तदेतदग्रे (श्लो.33) सहस्व तावच्च कथञ्चिदद्य ॥

यदि नश्येदहङ्कारः साधनाचरणं कथम्? प्रत्येकताभावमूलो ह्यहङ्कारः प्रकीर्त्यते ॥
प्रत्येकता यदा नष्टा कमुपासीत कः कथम्? अहं ब्रह्मास्म्यनुभवस्सोपानं त्वन्तिमं विदुः ॥

अविद्यापदं विद्याविरोधिवाचकमिति परे । विद्यावत् अविद्यापि साधनानुगुणैवेति भगवद्भाष्यकाराः । इतरत्सर्वं व्याख्यानमिति संग्रहः । शिष्टमग्रे (श्लो.33) ॥ १७ ॥